

ЛІТЕРАТУРА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

УДК 81.21.

DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2022.4.2/18>

Абрамович С. Д.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ТЕОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ У МЕТОДИЦІ АНАЛІЗУ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

*Залучення теології, яка в нас недавно повернула собі статус науки, до аналізу літературно-художнього твору – явище все ще рідкісне, що зумовлено інерцією просвітницько-марксистських табу на все, пов'язане з релігією. Аналіз сакральної літератури та старовинних творів, що виникли на її ґрунті, фактично зводиться до вишукування з них самих лише «елементів художності», що не можна визнати за норму. Тому метою цієї статті є аналіз проблеми адаптації основних положень теології до традиційного літературознавчого аналізу, що дозволяє в низці ситуацій більш вірно зрозуміти ідею твору, його ментальний план. У статті показано, що варто взяти до уваги досвід світової науки, в якій статус теології не нищився, а аналіз, скажімо, Біблії та її реценції в світській літературі ніколи не припинявся. Однак в розвідці підкреслюється, що і в зарубіжному, і в вітчизняному літературознавстві бракує дослідників, які б однаково вільно володіли інструментарієм науки про літературу й інструментарієм теологічним. Доводиться, що проблему не вирішують ані численні компаративістичні висвітлення запозичених зі світу *Sacrum* і часто відверто полемічно осмислених образів, мотивів та сюжетів, ані спроби створити якесь «православне літературознавство», характерні для сьогоденної Росії. Автор статті обґрунтовує необхідність диференціювати релігійний транс і поетичне натхнення й усвідомити, що класичне літературознавство трактувало літературу як спосіб пізнання життя, а теологія зосереджена не на світі людини й навіть не на фізичному космосі, а на тому прихованому від людських очей Божому плані, який стає очевидним лише обранцям і через них повідомляється людству. При цьому акцентовано, що ситуація не вимагає, аби дослідник-літературознавець був віруючою людиною, але він має враховувати реалії літературного процесу й позицію конкретного автора.*

Ключові слова: літературознавство, теологія, методи вивчення літератури, ідейний рівень твору.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Хоча просвітницькі та марксистські табу на все, пов'язане з релігією, останнім часом втрачають впливовість серед літературознавців, а теологія, служницею якої у християнському Середньовіччі вважалися усі науки, повернула собі на наших теренах статус наукової дисципліни, залучення теологічних моментів до аналізу літературно-художнього твору – все ще явище рідкісне. Справа в тому, що літературознавство в його сучасному вигляді сформувалося остаточно як система лише у гранично секуляризованих XIX–XX сторіччях, що робить спроби теологічної експансії в цю сферу від початку дещо екзотичними, й дослідники кшталту С. Аверинцева, які однаково ґрунтовно володіють й теологічним,

і літературознавчим інструментарієм, зустрічаються нечасто. «Теологічні моменти» в літературознавстві, коли йдеться про сучасну літературу, зазвичай виникають побіжно й на маргінесі. Так, наприклад, у статті Ш. Рембо «*Haunted (by the) Gospel: Theology, Trauma, and Literary Theory in the Twenty-First Century*» [11] йдеться про те, що нинішнє повернення до релігійного мислення й запровадження його в літературознавство спричинила травма, нанесена людській свідомості жахами історії XX ст.¹ При цьому акцентовано, що не всі цим задоволені, але це незадоволення усе ж таки має доволі локальний і не атеїстичний

¹ Сьогодні, на тлі геноциду, який розв'язує на Близькому Сході й в Україні путінська Росія, дослідник, мабуть, не обмежився б хронологічними рамками XX ст.

характер². Складніша ситуація виникає, коли ми аналізуємо старовинні тексти, чиї автори надихалися релігійними уявленнями. У XIX ст. виховані в дусі секуляризації дослідники не занадто тим переймалися. Так, В. Белінський без вагань визначив середньовічну літературу як таку собі недолугу «словесність», не варту особливої уваги; на жаль, цілком співпали з цим поглядом і думки І. Франка, який назвав середньовічну церковну словесність «смітником людського духу» – мабуть, це було зумовлено його масонськими переконаннями. Нинішній дослідник, як правило, теж ігнорує концепцію старовинного автора й починає вишукувати в тексті крихти художності, що дещо нагадує браконьєрську здобич ікри, коли ціла, повноцінна тушка риби просто викидається. Ця дивна аберація спричинилася до того, що наші майбутні філологи вивчають античну літературу, попередньо ґрунтовно ознайомившись з греко-римською міфологією, а ось літературу середньовічну звальюють на їхні голови, не ознайомивши попередньо з Біблією та творами Отців Церкви, що, звичайно, не полегшує зрозуміння. Сьогодні збереження усіх тих просвітницько-марксистських забобонів лише шкодить літературознавству й філологічній освіті, штучно звужує культурний обрій суспільства. І не лише середньовічна література страждає при такому підході. Пригадується кпин В. Барки на адресу тих, хто прагне поставити Шевченка над біблійними пророками, які його надихали; за Баркою, це нагадує боротьбу Якова з янголом. Чи ж можна адекватно сприйняти Давидові псалми, інтерпретовані українськими авторами (Т. Шевченко, Павличко, Ліна Костенко), без зрозуміння того, що таке псалмодія, релігійна лірика тощо? Літературознавство сьогодні широко відкрите іншим дисциплінам, у тому числі математиці й теорії комунікації в найширшому розумінні слова, й ігнорування можливості залучення ним теологічного інструментарію виглядає запліснявілим архаїзмом.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Тому метою даної розвідки є аналіз актуальної проблеми адаптації основних положень теології до традиційного літературознавчого аналізу, що дозволяє правильно й більш точно зрозуміти ідею твору, його ментальний план.

² Ш. Рембо вказує, наприклад, що був занепокоєний експансією християнського релігійного пафосу (zeal) у вивчення літератури і називав це «зміщеною євангельською інтенсивністю» Дж. Гартман, американський дослідник єврейського походження, якого тривожила можливість розчинення конкретної трагедії його народу в категоріях іншого релігійного мислення.

У принципі, йдеться не лише про теологію християнську: не варто братися за аналіз арабського автора без усвідомлення основ ісламу, а тлумачення Магабгарати чи Рамаїни просто вимагає знання засад індуїзму. Звичайно, детально й ґрунтовно розгорнути цю концепцію в межах статті неможливо, але якщо вона хоча б привабила увагу наукової громадськості до цієї ситуації, я вважаю своє завдання виконаним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Треба сказати, що світове літературознавство цієї проблеми усе ж таки не уникало, особливо коли йшлося про аналіз таких структур, як, наприклад, Біблія чи інші сакральні книги людства. Візьмемо врозки деякі достатньо репрезентативні напрями досліджень Біблії протягом останнього століття, і ми побачимо, що тут активно вивчають проблему інтегративного підходу до біблійного канону та апокрифу (книги пророків) у постмодерному форматі [9], біблійну концепцію історії та принципи побудови історичної прози в біблійному тексті [10]; переклади Біблії та їхню роль в національній культурі, причому трансплантована Біблія постає як базова частина національної літератури і форманта прозового стилю [11; 12; 14; 16; 21]; водночас Біблію розглядають не лише як прояв «національного генію», а й як «пошук правди» й інтерпретацію життя в епічних формах (з моментами переходу в драму), що має виняткову цінність й для, скажімо, англо-саксонського світу [12]; Біблія розглядається як різноманітна жанрова інтерпретація античного життя, вивчається в культурному та історичному контексті [18]; досліджено типи літератури, представлені в обох Завітах [24]; текст Біблії інтерпретується як розвиток наративної традиції [17]; вивчено становлення діалогу в Біблії (в річищі концепції М. Бахтіна) [20]; здійснюється цілісна інтерпретація Біблії в дусі герменевтики [23]. Зокрема в останні роки величезну роль у відродженні інтересу до проблеми «Біблія як література» зіграв Н. Фрай, котрий підкреслив, що довго зневажена наукою Книга книг визначає весь світогляд західної людини, являючи собою міфо-метафоричний космос, «код життя», який принципово відрізняється від античного уявлення про космос як про сферу природи (φύσις), що постійно оновлюється [13]. Поруч з Фраєм виступають такі відомі дослідники, як Г.-Г. Гадамер, П. Рікйор, М. Вайс та ін. Відзначимо, що і в незалежній Україні розглянуто Біблію як потужне джерело майбутньої світської літератури [7] та

взагалі як інтертекст нашої філологічно-літературної культури [1; 4; 5]. «Мертвий» текст такої уваги не викликає.

Але усе ж таки, як правило, й тут про застосування в літературознавстві теологічного інструментарію не йдеться. Радше вже навпаки. Характерна цікава стаття Д. Трейсі «Literary Theory and Return of the Forms for Naming and Thinking God in Theology», в якій розглядається вплив літературної критики й теорії на християнську теологію, що дозволяє, на думку автора, глибше усвідомити «питання Бога» [22]. Застосування ж літературознавцем інструментарію теології залишається усе ж таки річчю швидше винятковою.

При цьому одразу ж зазначу, що далеко не всі спроби такого роду слід визнати продуктивними. Так, наприклад, у Росії останніх десятиріч культивується т. зв. «православне літературознавство»³, суть якого полягає в тому, аби розглядати будь-яке літературне явище з погляду його «православності». При цьому весь літературний процес силоміць прив'язується до віровчення Московської церкви, й, звичайно, тим само відкривається величезний простір для викриття «єресей» і «заблуджень». По суті справи, московські церковники підсвідомо намагаються запровадити щось на зразок поняття *веданти*. Цим словом позначають великий корпус текстів давньоіндійського художнього слова, що свідомо створювався як розгорнутий в художній формі коментар до священних Вед. Але ж російська література, починаючи з XVIII ст., формується в лоні секуляризованої свідомості й використовує ті ж само біблійні мотиви доволі невимусовно й суб'єктивно. Тому, скажімо, розумування сучасних російських кліриків з приводу «православності» поеми Лермонтова «Демон», що називається, зависають у повітрі⁴. До того ж навіть і, здавалося б, суто «ортодоксальні» російські автори не можуть бути трактовані просто як коментатори Біблії. Так, польський дослідник Й. Гржех вірно зауважив, що Ф. Достоєвський, подібно, знав Біблію, в якій Зло є лише «тією Добра» (Августин), більш з переказів, і його картина світу, в якій Добро й Зло

мають фактично рівну силу, радше нагадує чи то маніхейство, чи то архаїчні слов'янські уявлення про Білобога й Чорнобога [15].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Нескінчені ж виявлення «релігійних мотивів та образів», що стали в нас останніми десятиліттями популярними, зазвичай на теологічну змістовність навіть не претендують. Більше того, на якийсь час в якості «нового слова» у вивченні сакральної спадщини фігурували дослідження, в яких центр зору було звично сконденсовано на «полемиці», «переосмисленні» а то й просто пародіюванні сакрального тексту [8]. Чимала кількість дослідників продовжує трактувати пам'ятку виключно як джерело міфологічних сюжетів та міфологем, хоча якраз саме в Біблії спостерігається витіснення архаїчно-язичницького міфологічного способу мислення й перехід до раціонального пояснення буття та повчального опису реальної історії. Не береться до уваги та обставина, що, на відміну від священних книг політеїстичних релігій, Біблія та Коран є маніфестаціями релігій ревелюціоністських, які підносять раціональну за своєю природою ідею Єдиного Бога і ґрунтуються переважно не на фольклорі, а на розвиненій книжності [4, с. 26]. Саме байдужість до сакрального змісту біблійного тексту переорієнтовує на механічний пошук «біблійних сюжетів та мотивів» в дусі спрощеної компаративістики. До того ж в усіх цих дослідженнях панує літературознавчо-естетичний кут зору, а питання етико-теологічного характеру зводяться до побіжних зауважень. Отож, компаративістична методологія в цій ситуації просто недостатня.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Для початку диференціюємо такі речі, як релігійний транс і поетичне натхнення. Мені вже доводилося про це писати [2; 3], тому я обмежуся фіксацією того факту, що це принципово різні явища, оскільки поет залишається на ґрунті власних фантазій, а людина, що отримала Об'явлення (в ревелюціоністській релігії), переконана, що спілкувалася з Божеством. Симптоматично, що засновник ісламу Мохаммед від самого початку різко відмежував свій Коран від експромтів тих язичницьких поетів, які видавали себе за вішунів долі. Трансцендентний Бог мислиться поза створеним Ним світом, і релігія та її теологія покликані зрозуміти і витлумачити визначені Богом невидимі для людського ока силові лінії світобудови. А поет, якого, за античним

³ Див., напр.: Сыромятников О. «И слово плоть бысть...» Вопросы православной поэтики. Електронний ресурс. URL: <https://www.litmir.me> > р=6.

⁴ Как в свете христианского учения можно оценить «Демона» М. Ю. Лермонтова? Отвечает иеромонах Иов (Гумеров). URL: <http://www.pravoslavie.ru/answers/6861.htm>; Назаров М. Между пророком и демоном // Parus, 2013. Вип. 25. URL: <http://parus.ruspole.info/node/4448>; Нестор, иеромонах (В. Ю. Кумыш). Поэма М. Ю. Лермонтова «Демон» в контексте христианского миропонимания. СПб.: Д. Буланін, 2007. 173 с.

уявленням, підносить в емпіреї лише нижча служниця богів, Муза, здатний лише, нехай і з «висоти орлиного польоту», охопити оком лише людське, земне життя. Класичне літературознавство, починаючи з Аристотеля, наголошувало саме на цьому моменті, трактуючи літературу як спосіб пізнання життя й підносячи мімесис як найхарактернішу ознаку всякого мистецтва, в тому числі й словесного. А теологія, навіть розвинена язичницька, зосереджена не на світі людини й навіть не на фізичному космосі, а на тому прихованому ві людських очей Божому плані, який стає очевидним лише обранцям і через них повідомляється людству.

Звичайно, ситуація не вимагає, щоби дослідник-літературознавець особисто був віруючою людиною. Можна блискуче вивчити літературу такого ґатунку, залишившись у переконанні, що усе це – фата-моргана, й бідолаха віруючий розмовляє не з Богом, а з самим собою – така, наприклад, високопрофесійна розвідка І. Богачевської [6]. Але знати теологічні проблеми та оцінювати результативність авторської інтерпретації останніх у такій ситуації просто необхідно.

Отож, ми підходимо до проблеми, які ж саме моменти теологічної традиції найбільш необхідна нашому літературознавцеві? Звичайно, все визначається конкретним матеріалом. Якщо перед нами стоїть, скажімо, завдання проаналізувати українську полемічну літературу XV–XVII ст., яка створювалася в лоні протистояння Східної й Західної церков, а також в атмосфері боротьби та філіації ідей Реформації та Контрреформації, то зрозуміло, що нам треба знати й Біблію, і її витлумачення хоча б провідним богословами Сходу й Заходу (Тертуліан, Августин, Єронім, Григорій Двоєслов, Василь Великий, Іван Золотоустий, Григорій Назіанзін тощо), а також догматику Католицької та Православної церков, основи віровчення протестантів і ще чимало чого.

Тому поки що обмежуся основним постулатом. Теологія в ревелюціоністських релігіях базується на ідеї *двоєсвіття* – матеріального земного буття й спіритуального Царство Небесного. Бог творить матерію своїм Словом «з нічого» – *ex nihilo*; Він, *productio totius substantiâ ex nihilo sui et subjecti* (перевівши все суще зі стану небуття в стан буття), не був зобов'язаний того робити – це був акт свободної волі, акт любові. Творінню також надано було повну свободу волі, й Творець чекає, що

воно прагнутиме повернення в Його лоно, подібно до того, як люблячий батько чекає відповідної любові з боку дитини. Таке повернення до Бога означається гебрайським словом *שׁוּב* <*olâm*>; лат. еквівалент – *religia* (поновлення зв'язку). Християнська теологічна думка додала до цього ідею бунту Творіння проти свого Творця, й у природі почали відмічати демонічні риси; стихійні лиха, хвороби, смерть відтак мисляться як сатанинське наслання, псування задуму Творця.

І якщо додати до цього розподіл в ап. Павла людей на *тілесних*, *душевних* і *духовних* (1 Кор.), то виходить, що наше традиційне літературознавство, яке в часи СРСР цілковито перейшло на позиції матеріалізму й навіть почало було вимагати, аби література «вірно, реалістично відображала життя», було зосереджене на *тілесних* та *душевних* людях, відсікаючи всякі спроби метафізичного виміру буття. Слово *духовний* сплутане було з *душевним* і стало уживатися для характеристики чисто земних пристрастей – любові, ненависті, ревності, політичної боротьби тощо. Але *духовний* означає людину, яка шукає Бога й зрозуміння Його волі. Вже такої диференціації понять буде доволі для початку зрозуміння характеру й спрямованості конкретного літературного твору та його ментального плану, реалізованого в образній системі й плоті словесних художніх вирішень.

Висновки та перспективи дослідження. Отож, табу на теологію та її методи, які сформувалися в секуляризованій культурі минулих сторіч, сьогодні являють собою тяжке гальмо, що часто заважає уявити ідейний зміст літературно-художнього твору у всій його повноті. Знати основи теології та оцінювати результативність відповідної авторської інтерпретації останніх у певних ситуаціях просто необхідно. Тому, хто аналізує сакральну й безпосередньо оперту на ній світську літературу, треба знати й Біблію, і її витлумачення Отцями Церкви, і віровчення різних церков, і ще чимало чого. Треба пам'ятати, що теологія (принаймні християнська) базується на ідеї *двоєсвіття* – матеріального земного буття й спіритуального Царство Небесного, й звичні пошуки «відбиття реального життя» тут малопродуктивні. Це відкриває перспективи подальшого, поглибленого застосування теологічних категорій в науці про літературу, що, безумовно, як і всякий міждисциплінарний підхід, сприятиме розвитку нашої науки.

Список літератури:

1. Абрамович С. Д. Біблія як форманта філологічної культури. Київ, Чернівці : ЧНТЕУ, 2002. 230 с.
2. Абрамович С. Трансформація біблеїзмів в рускій поезії, или отличие религиозного трансформирования. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Вип. 33. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. С. 3–10.
3. Абрамович С. Д. До питання про природу натхнення. *Филологические исследования*. Т. XV. Київ : ВД Д. Бурого, 2016. С. 6–11.
4. Абрамович С. Аксіологія Біблії. Нариси. Київ : Видавничий дім Дмитра Бурого, 2018. 121 с.
5. Біблія як інтертекст світової літератури : колективна моногр. / під загальн. ред. С. Д. Абрамовича. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. 428 с.
6. Богачевська І. Християнська наративна традиція: методологія філософсько-релігійного аналізу. Київ : Світ знань, 2005. 236 с.
7. Лановик З. Б. *Hermeneutica Sakra*. Тернопіль : ПБВ ТНПУ, 2006. 586 с.
8. Нямцу А. Е.. Миф. Легенда. Литература (теоретические аспекты функционирования). Черновцы : Рута, 2007. 520 с.
9. Brennan J. E. *Canons in Conflict: Negotiating Texts in True and False Prophecy*. Oxford : Oxford University Press, 2001. 256
10. Brettler M. Z. *The Creation of History in Ancient Israel*. London – NY: Routledge, 1996. 270.
11. Cook A. S. *The Bible and English Prose Style: Selections and Comments*. Boston : [s.n.], 1892. 146 p.
12. Dinsmore Ch. A. *The English Bible as Literature*. NY : Houghton Mifflin, 1931. 346 p
13. Frye N. *The Great Code: The Bible and Literature*. NY : Harcourt Brace Jovanovich, 1982. 261
14. Gardiner H. *Bible as English Literature*. NY: C. Scribners, 1906. 414 p.
15. Grzech J. Fiodor Dostoevski – problem Zła a idea powszechnego zbawienia. *Problem zbawienia w religiach i kulturach*. Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagellońskiego, 1997. S. 201–209.
16. Hamlin H. *Psalm Culture and Early Modern English Literature*. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 289 p.
17. McConnell F. *The Bible and the Narrative Tradition*. Oxford : Oxford University Press, 1986. 152 p.
18. Morgan R., Barton J. *Biblical Interpretation*. Oxford : Oxford University Press, 1988. 342 p.
19. Rambo S. *Haunted (by the) Gospel: Theology, Trauma, and Literary Theory in the Twenty-First Century*. *PMLA <Cambridge University Press>*. Volume 125, Issue 4: Special Topic Literary Criticism for the Twenty-First Century, 23 October 2020. P. 936–941.
20. Reed W. L. *Dialogues of the word: The Bible as Literature. According to Bakhtin*. NY – Oxford : Oxford University Press, 1993. 223 p.
21. Sypherd W. O. *The literature of the English Bible*. NY : Oxford University Press, 1938. 230 p.
22. Tracy D. *Literary Theory and Return of the Forms for Naming and Thinking God in Theology*. *The Journal of Religion <University of Chicago Press>*. Volume 74, Number 3Jul., 1994. P. 302–319.
23. Weiss M. *The Bible from within: The Method of total interpretation*. Jerusalem : Magnes Press, 1962. 548 p.
24. Wild L. H. *Literary Guide to the Bible: A Study of the Types of Literature present in the Old and New Testaments*. NY : George H. Doran, 1922. 283 p.

Abramovych S. D. THEOLOGICAL INSTRUMENTARY IN THE METHODS OF STUDIES OF FICTION

The involvement of theology, which has recently regained the status of a science in our country, in the analysis of a literary is still a rare phenomenon, which is caused by the inertia of Enlightenment-Marxist taboos on everything related to religion. The analysis of sacred literature and literature that arose on its basis actually boils down to extracting only “elements of art” from them, which cannot be recognized as the norm. Therefore, the purpose of this article is to analyze the problem of adapting the basic principles of theology to traditional literary studies, which allows to more accurately understand the idea of the text, its mental plan in the laws of situations. The article shows that it is worth taking into account the experience of world science, in which the status of theology did not deteriorate, and the analysis of, say, the Bible and its reception in secular literature never stopped. However, the research emphasizes that there is a lack of researchers in both foreign and domestic literary studies who are equally fluent in the tools of literary science and theological tools. It is proved that the problem is not solved either by numerous comparatives’ coverage of images, motives and plots borrowed from the world of Sacrum and often frankly polemically understood, nor by attempts to create some kind of “orthodox literary

studies” characteristic of today’s Russia. The author of the article substantiates the need to differentiate between religious trance and poetic inspiration and to realize that classical literary studies interpreted literature as a way of knowing life, while theology is focused not on the human world or even on the physical cosmos, but on God’s plan that hidden from human eyes, which becomes obvious only to and through the elect is communicated to mankind. At the same time, it is emphasized that the situation does not require the literary researcher to be a religious person, but he must take into account the realities of the literary process and the specific position of a author.

Key words: literary studies, theology, methods of literature studying, ideological level of the literature.